

ՌԱԶՄԱՍՏՈՒԼԻԶԱՑԻՈՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԼՂԻՄ-ՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԽՆԵՐԻՆ (1941-1945 թթ.)

Կ. Ա. Հարությունյան

Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին օրը՝ 1941 թ. հունիսի 22-ին ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահությունը հրամանագիր ընդունեց «Ջինապարտների մոբիլիզացիայի մասին», որի համաձայն Կարմիր բանակի շարքերն էին գորակոչվում 1905-1918 թթ. ծնված զինապարտները¹։ Հաջորդ օրը, ինչպես Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետություններում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, լայնածավալ աշխատանքներ սկսվեցին համընդհանուր զորահավաքի կազմակերպման ուղղությամբ։ Շեռիհիվ մարզային կուսակցական և խորհրդային մարմինների ու զինվորական նմիադրաստների եռանդուն աշխատանքի, համընդհանուր զորահավաքի գործընթացը իրականացնում գնում էր կազմակերպված ձևով, առանց ավելորդ դժվարությունների²։

Բացի պարտադիր զորահավաքով ռազմաճակատ մեկնողներից, մեծ թիվ էին կազմում նաև կամավորները։ Նրանցից շատերը ունեին բանակ չգորակոչվելու իրավունք, իսկ մի մասն էլ զբաղվել էր ժամկետը չլրացած երիտասարդներ էին։ Այսպես, օրինակ, հունիսի 23-ին Ստեփանակերտի զինվորական կոմիսարիատ է ներկայատու կոլտնտեսուհի Հայկանուշ Կառաղանյանը իր տղայի հետ և հայտարարում. «Ես Ստեփանակերտի Մեծիկշեն գյուղի կոլտնտեսության անդամ, ստախանովական Հայկանուշն եմ. գիտեմ, որ երեկ, վաղ առավոտյան, գերմանական զորքերը հարձակվեցին մեր հայրենիքի վրա։ Իմ երկու տղաները զանվում են Կարմիր բանակի շարքերում, այս մի տղաս ներկայացնում եմ ձեզ անմիջապես ռազմաճակատ ուղարկելու համար։ Խնդրում եմ չմերժեք, թող նա ևս զեն եղբայրների հետ սիստին կռվի թշնամու դեմ և այն էլ այնպես կռվի, ինչպես վայել է դարաբաղցուն»³։

Ստեփանակերտի շրջանի Շոշ գյուղի 30 կոմերիտական զինկոմիսն դիմել էին այսպիսի խոսքերով. «Մենք կոլտնտեսային աշխատանքի առաջավորներ ենք։ Մեր եռուն աշխատանքը թողի՞ ու ներկայացել ենք ձեզ։ Հայրենիքը քաղցր է ամեն բանից։ Տաշխտական ունակներին երբեք չի հաջողվի մեզնից խլել այն բախտավոր կյանքը, որ մենք տարիներ ընթացքում ներքեմ ենք հարազատ կոլտնտեսությունում։ Մեր ծնողները հանձնարարել են մեզ անխնայ լինել թշնամու նկատմամբ։ Նրանք մեզ հավատացնում են, որ մեզնից հետո կբազմապատկեն իրենց ուժերն ու եռանդը կոլտնտեսային արտադրությունն էլ ավելի ընդլայնելու, հայրենիքին ու ռազմաճակատին օգնելու համար»⁴։ Միայն հունիսի 26-ին կամավոր ռազմաճակատ մեկնելու 157 դիմում էր ստացվել Հաղորդի շրջանի զինկոմիսարիատում, որոնցից 67-ի ներկայացնելու կանայք էին⁵։ Նույն օրը որդու հետ Ստեփանակերտի զինկոմիսարիատ է ներկայացնում Ղարաբաղում գյուղի կոլտնտեսուհի, 80-ամյա Մանիշակ Մարտիրոսյանը, որը, դիմելով զինկոմիսն, ասում է. «Իմ միևնույն է, բայց եկել է ճակատ մեկնելու։ Ես կցանկանայի շատ տղաներ ունենալ և բոլորին էլ ճակատ ուղարկել պաշտպանելու սիրելի հայրենիքը։ Համոզված եմ, որ իմ Մարգիսը մինչև արյան վերջին կաթիլը կպայքարի թշնամու դեմ, իսկ ես կվերցնեմ մանգաղը և հունձ կանեմ, որ մեր որդիները ճակատում մթերքի կարիք չգզան»⁶։ Մարզի մի խումբ բուժօրրոյներ իրենց դիմումը եղրափակել են հետևյալ խոսքերով. «Թող մեր երկրի թշնամիներն իմանան, որ մեր կամքն անդողվելի է, բազուկները կոտ»⁷։ Հայրենիքը պաշտպանելու գործում⁸։ Այսպիսի դիմումները շատ-շատ էին, իսկ զինկոմիսարիատների առջև գոյացած հեղրերը՝ երկար։ Ղարաբաղցիները, որ դարերի ընթացքում բազմաթիվ փախիկների դեմ մղված մարտերում մշտապես բարձր էին պահել իրենց հաղթական ոգին, այս անգամ էլ զգալով վտանգը, մեկ մարդու պես ոտքի էլան պաշտպանելու հայրենի հողը։ Նրանք շատ լավ էին գիտակցում, որ եթե այս պատերազմում հաղթեն գերմանացիները, ապա նրանց փաստացի դաշնակից Թուրքիան Խորհրդային Հայաստան ու Արցախ կմտցներ պետական սահմանի մոտ կենտրոնացրած իր 26 սպարազեն դիվիզիաները, որոնք էլ ավելի

ահապոր մի նոր եղևն կկազմակերպվեն հայ ժողովրդի դեմ, որը կզերազանցեր 1915 թ. եղեռնը:

Չնայած Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ֆաշիստական Գերմանիայի և ավանդական դաշնակից Թուրքիայի զորքերը ռաբ չդրեցին Արցախի հողը և այնուամենայնիվ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը օգտվեց պատերազմի ընթացիկ հանրավորությունից և գորակազի անվան տակ ռազմաճակատ ուղարկեց մի քանի անհատի շատ արցասխցիկներ, քան այդ տարածքում ապառաջ արդեջանցիկներին: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Գարսի բանակի շարքերն են գորակազվել 45000 հասակավազում էր Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայ բնակչության մեկ երրորդ մասը: Իսկ ըստ 1939թ. մարդահամարի տվյալների 1939 թ. մարզում բնակվում էր 150800 մարդ, որից հայեր էին՝ 132800-ը, այսինքն հայերը կազմում էին ԼՂԻՄ-ի բնակչության 88,1%-ը, մնացածը արդեջանցիկներ, ռուսներ և հույներ էին¹²: Համանման թվական տվյալներ են բերված ԼՂԻՄ պատմաերկրագիտական թանգարանի նախկին տնօրեն Շահեն Արսլանյանի աշխատություններում: Նրա տվյալների համաձայն 1941-1945 թվականներին գործող արդակազվել 45056 հայ, որը կազմում էր հայ բնակչության 30%-ը: Ռազմաճակատ մեկնածներից 22000 զոհվել են մարտերում¹³: Ըստ Շահեն Արսլանյանի պատերազմի տարիներին մարզից բռնակ են գորակազվել 1850 հայտիներ¹⁴: Իրականում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ գորակազված հայեր թիվը տեղի ունեցող հարաբերությամբ որոշ շրջաններում ավելի շատ է եղել 30%-ից: Այսպես, օրինակ, միայն Հաղուրթի շրջանից ռազմաճակատ են գորակազվել 8267 հայ, իսկ պատերազմի նախօրյակին շրջանում ապրում էր 27139 հայ: Դուրս է գալիս, որ բռնակ է գորակազվել շրջանի բնակչության 38%-ը, իսկ դա 1000 մարդու հաշվով 5-6 անգամ ավել էր բռնակ գորակազված արդեջանցիկների համեմատ¹⁵:

Միայն Շոշ գյուղից բռնակ էր գորակազվել 700 մարդ, որից 8-ը՝ մեկ ընտանիքից, Հաթրեքից՝ 450, որից 7-ը մեկ ընտանիքից, Դրմորենից՝ 153, որից 6-ը մեկ ընտանիքից և այլն¹⁶:

Ռազմաճակատ մեկնածների մեջ լիք էր չին գրավում կոմունիստներն ու կոմերիտականները: 1941թ. հունիսին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կուսակցական կազմակերպությունն իր շարքերում ուներ 5214 հոգի, որից ռազմաճակատ մեկնեցին 3431-ը¹⁷: Պատերազմի առաջին օրերին Գարսի բանակ գորակազվածների թիվը էին՝ մարզկոմի քարտուղար Մուշեղ Գրիգորյանը, մարզկոմի բաժնի վարիչներ՝ Սիբուհյան Ավագյանը, Լևոն Վարդանյանը, սկզբնական կազմակերպությունների 15 քարտուղար, կոլտնտեսությունների 10 նախագահ, 16 հաշվապահ, խորհրդային ապարատի և աշխատակից և այլն¹⁸: Միայն 1941թ. հունիսի 23 - հուլիսի 3-ը կամավոր ռազմաճակատ մեկնեցին 1817 կոմերիտական: Նրանց թվում էին երիտասարդ բժշկուհիներ՝ Մանուկյանը (Մոտեփանակերտի մանկական կոնսուլտացիայից), Լյուսյա Արադյանը (Մարգուշանի հիվանդանոցից), Շուշիկ Մուսայեյանը (մարզային սանեպիդկայանից), Փառաբաբայանը (Ավետարանոցի հիվանդանոցից), Ռուզաննա Մարգանյանը (Շոշի հիվանդանոցից) և այլք: Փառաբաբայանի տվյալներով Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ գորակազվեց ավելի քան 11000 կոմերիտական, որը կազմում էր մարզային կոմերիտական կազմակերպության անդամների 72,2%-ը¹⁹:

Շուրթիվ մարզային և շրջանային կուսակցական և խորհրդային մարմինների զինվորական կոմիսարների եռադրոն գործունեության պատերազմի առաջին երկու ամիսների ընթացքում (1941թ. հունիսի 22-սեպտեմբերի 22) ԼՂԻՄ-ում ռազմամոբիլիզացիոն պլանները կատարվեցին ժամանակին և հաջողությամբ: Այսպես, պատերազմի հրամանատարական կազմի մոբիլիզացիայի պլանները կատարվեցին 105, կոլտնտեսական հրամանատարական կազմինը՝ 111, իսկ շարքայի կազմինը՝ 120 տոյոսով²⁰:

Չնայած դրան, այնուամենայնիվ պատերազմի առաջին օրերին ռազմամոբիլիզացիոն աշխատանքներում երևան եկան որոշ թերություններ, որոնք դուրս չմտան կուսակցական և պետական մարմինների տեսադաշտից: Մարզային և շրջանային զինկոմիտատներում պատերազմի առաջին երեք օրերի ընթացքում չէին հասցնում մոբիլիզացիոն աշխատանքները կատարել պատշաճ հստակությամբ և օպերատիվ կերպով: Համաքակայաններում նկատվում էին զինակցիկների մեծ կուտակումներ, ուշացումով էին կատարվում մոբիլիզացված ավտոտրանսպորտի, ձիերի ու գոմարանսպորտի (ջորիներ, էշեր, սայլեր) ընդունման

աշխատանքները, զգալի թերություններ բացահայտվեցին զինակոչիկների սննդի մատակարարման գործում: Չնայած բոլոր հավաքակայաններում բացվել էին սննդի վաճառքի կրպակներ, սակայն այնտեղ բացակայում էին գովացուցիչ ջրերի, պաղպաղակի, անհրաժեշտ որոշ ապրանքների՝ գուլպաների, թաշկինակների, մատիտների, գրելու թղթի, փոստային ծառերի վաճառքը: Ստեփանակերտում հացի վաճառքի կետերում գոյանում էին հերթեր: Մարզկոմի ցուրտն 1941 թ. հունիսի 25-ի նիստում հանձնարարեց համապատասխան կազմակերպություններին կարճ ժամկետում վերացնել նկատված բոլոր թերությունները և օրրահավաքը անցկացնել պատշաճ մակարդակով¹⁷: Շնորհիվ ժամանակին ձեռնարկված միջոցառումների, հունիսի վերջերին բոլոր հավաքակայաններում վերացվեցին նկատված թերությունները և գորահավաքը ընթացավ նորմալ հունով¹⁸:

Մարզից Կարմիր բանակի շարքերը գորակոչվածներից 3334 մարդ համալրեց Ստեփանակերտում 1941 թ. օգոստոս – հոկտեմբեր ամիսներին կազմակերպվող 402-րդ հրաձգային դիվիզիայի շարքերը. ըստ տոկոսային հարաբերության հայերը կազմում էին դիվիզիայի ողջ անձնակազմի 30%-ը, վրացիները՝ 30%-ը, ադրբեջանցիները՝ 20%-ը, ռուսները՝ 6%-ը, դիվիզիայի անձնակազմը բաղկացած էր 11224 մարդուց¹⁹:

ԼՂԻՄ-ից գորակոչվածները համալրեցին նաև 1941 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին Բաքվում կազմակերպված 404-րդ (1946 հայ), Գանձակում կազմակերպված 398-րդ (1925 հայ), Եվրայում կազմավորված 400-րդ (1746 հայ), Ուջարա երկաթուղային կայարանում կազմավորված 416-րդ (1419 հայ) հրաձգային դիվիզիաների շարքերը: Արցախահայերը մեծ թիվ էին կազմում նաև հայկական 76-րդ, 89-րդ, 261-րդ, 390-րդ, 408-րդ և 409-րդ հրաձգային, համագորային այլ դիվիզիաների շարքերում²⁰:

Առաջ անցնելով նշենք, որ բնակչության բացարձակ թվաքանակի համեմատությամբ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը ռազմաճակատ գորակոչվածների բանակի տեղնային հարաբերությամբ Խորհրդային Միության մեջ զբաղում էր առաջին տեղը. ինչպես արդեն նշել ենք պատերազմի տարիներին գործող բանակի շարքերն են գորակոչվել մարզի 132800 հայ բնակչության (կազմում էր ԼՂԻՄ-ի բնակչության 88,1%-ը) 30%-ը:

Արցախահայ անվանի գրող, պատմաբան Լեոնիդ Հուրունցը հենվելով հավաստի փաստերի հիման վրա, իր աշխատություններից մեկում անդրադառնալով Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների ԼՂԻՄ-ից ռազմաճակատ գորակոչվածների բաժնականաչափ բարձր տոկոսին, գալիս է այն եզրակացության, որ 1941-1945 թթ. Ադրբեջանի կառավարությունը օգտվելով հարմար պայմից, մարզը հայաթափելու մտադրությամբ, մի քանի անգամ ավելի շատ հայեր է գորակոչել Կարմիր բանակի շարքերը, քան Ադրբեջանի այլ շրջաններից: Լեոնիդ Հուրունցը օգտագործելով բանակի գեներալ Ս. Ս. Շոտենևիկոյի (պատերազմի տարիներին եղել է գլխավոր շտաբի սլետի առաջին տեղակալը) գրքում բերված փաստերը, նշում է, որ ամբողջ ԽՍՀՄ-ից Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Կարմիր բանակի շարքերն են գորակոչվել 11 միլիոն մարդ: Իսկ 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով ԽՍՀՄ բնակչությունը կազմում էր 194 միլիոն մարդ, այսինքն գործող բանակ է գորակոչվել երկրի բնակչության 6%-ը²¹: Եթե դրանք համեմատում ենք ԼՂԻՄ-ից գորակոչվածների թվի հետ, ապա դուրս է գալիս, որ տոկոսային հարաբերությամբ մարզից 5 անգամ ավելի շատ մարդ է գորակոչվել բանակ, քան ամբողջ Խորհրդային Միությունից: Տոկոսային հարաբերությամբ բարձր թիվ է կազմում նաև ԼՂԻՄ-ի կորուստները, պատերազմում զոհվել է 20000 արցախահայ, որը կազմում է մարզի հայ բնակչության 15%-ը²²: Մինչդեռ 197 միլիոն բնակչություն ունեցող ԽՍՀՄ-ի 11 միլիոնանոց զինված ուժերի կորուստները կազմել է երկրի բնակչության 3%-ը: Համեմատության կարգով նշենք, որ պատերազմի նախօրյակին ֆաշիստական Գերմանիայի բնակչությունը կազմել է 80 միլիոն մարդ, որից բանակ է գորակոչվել 13 միլիոնը, այսինքն՝ 16%-ից մի քիչ ավելի: Կարմիր բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատար Ի. Վ. Ստալինը մոգիլիցազիայի նման բարձր տոկոսը համարում էր Հիտլերի կողմից կամ պատերազմ վարելու օրենսդրվ օրինաչափություններ չիմանալը, կամ ավանտյուրիզմ: «Պատմության փորձը, պատերազմ վարելու ընդհանուր օրենքները սովորեցնում են, - շարունակում է Գերագույն գլխավոր հրամանատարը, - որ ոչ մի պետություն չի դիմանա այդքան մեծ լարվածության՝ գործարաններում և ֆաբրիկաներում աշխատող, հաց անձեցնող, ժողովրդին ապահովող և բանակին ամրաժեշտ բաներ մատակարարող չի լինի: Հիտլերյան հրամանատարությունը, դաստիարակված լինելով Կլաուզիպի և Մոլտեի դոգմաներով,

չկարողացավ կամ չուզեց հասկանալ դա: Հետեանքն այն եղավ, որ հիտլերական ջլատեցին իրենց երկիրը...»²⁴: Լեոնիդ Հուրոսնը հիտլերյան դեկավարության հակաժողովրդական քաղաքականությունը համարում է ցեղասպանություն սեփական ժողովրդի հանդեպ²⁴:

Համադրելով փաստերը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Խորհրդային Ադրբեյջանական կառավարության քաղաքականությունը Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակչության հանդեպ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հիտլերի նման նույնպես չէր կազմի մեջ բռնակցված մարզի հայ բնակչության հանդեպ կիրառել է ցեղասպանություն գործող բռնակ գորակոչելով մարզի բնակչության 30%-ը (համեմատեք ԽՍՀՄ-ում 80-90-ական թվականներին Գերմանիայում՝ 16%):

Չնայած այդ ամենին, Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակչությունը մեծ զոհողությունների գնով ինչպես թիկունքում, այնպես էլ ռազմաճակատում պատերազմական կատարեց Հայրենիքի պաշտպանության արագան պարտը՝ ռազմաճակատ գորակոչվելով իրենց ամուսիններին, հայրերին ու որդիներին մարզի ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում փոխարինեցին կանայք, պատանիները և ծերունիները: Նրանք օրակա աշխատում էին 12-14 ժամ՝ ստանալով ընդամենը 200-400 գրամ հաց: Սակայն երբեք չէին տրոնջում և իրենց արտադրական պլանները ոչ միայն կատարում, այլև գերակատարում էին դեկավարվելով՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով:

Ռազմաճակատում մարտնչող արցախահայերը նույնպես աչքի ընկան իրենց տոկոսությամբ, մարտական սխրանքներով ու հերոսությամբ: Միայն Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին արցախահայերը տվեցին Խորհրդային Միության 26 հերոս, երեք դրան գումարենք նաև Խորհրդա-Ֆիննական պատերազմում հերոսացած 3 քաջողիկները՝ ապա դուրս է գալիս, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիները արցախահայերը տվել են Խորհրդային Միության 29 հերոս: Նրանցից երկուսը՝ Խորհրդային Միության մարշալ Ի. Բ. Բաղդամյանը և լեզենպար օդաչու Նելսոն Գևորգ Մստիսլայանն աչքի են բարձր կոչմանն արժանացան կրկնակի անգամ: Բացի այդ 7 արցախահայ ռազմիկներ պարգևատրվել են Փառքի շքանշանի բոլոր երեք աստիճաններով ու դարձել զինվորական սպան պատվավոր պարզեի լիով ասպետ²⁵: Ընդ որում, երբ 1943 թ. նոյեմբերի 8-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հրամանագիր ընդունեց Փառքի եռաստիճան շքանշանը հիմնադրելու մասին, ապա Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով Կարմիր բանակում առաջին պարգևատրվեց սերժանտ Գևորգ Ավանեսի Իսրայելյանը (Լեոնային Ղարաբաղի Մոսեփանակերտի (այժմ Ասկերանի) շրջանի ներքին Սգնեք գյուղից)²⁶:

Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից արցախահայերից Հովհաննես (Իվան) Խաչատուրի (Քրիստոփորի) Բաղդամյանը արժանացավ Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես (Իվան) Մոսեփանի Իսակովը (Տեր-Իսահակյան)՝ Խորհրդային Միության նավատորմի ծովսկայի, Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանը՝ Ջրահատանկայի զորքերի գլխավոր մարշալի, Սերգեյ Ալեքսանդրի խույսկովը (Արմենակ Արտեմ Մանսիերյանցը)՝ ավիացիայի մարշալի կոչման: Երեք՝ արցախցու շնորհիվեց գեներալ-գնդապետի, վեցին՝ գեներալ-լեյտենանտի, 17-ին՝ գեներալ-մայորի, երեքին՝ ծովսկայի կոչում²⁷:

Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցած արցախահայերից 32-դարձել են մարշալներ, գեներալներ ու ծովսկայներ: Այդ բնագավառում ևս բնակչություն տոկոսային հարաբերությամբ արցախահայերը Խորհրդային Միության ժողովուրդների մեջ գրավում են առաջին պատվավոր տեղը:

Резюме

В первый же день войны, согласно Указу Президиума Верховного совета СССР, от 22-ого июня 1941г. О мобилизации военнообязанных, в армию призывались военнообязанные 1901-18гг рождения, с 23-го июня в НКАО приступили к работе по всеобщей мобилизации, (последствия в армию были призваны также военнообязанные 1890-1904гг, 1919-1925гг, даже 1926 года рождения).

Мобилизационные работы проходили организованно. Велико было число желающих отправиться на фронт добровольцев.

Правительство Азербайджанской ССР, воспользовавшись сложившейся ситуацией, под предлогом мобилизаций, отправил на фронт 45.000 армян Арцаха, то есть 30% населения области. В процентном отношении, этот показатель в 5 раз был больше мобилизованных из Советского Союза в Азербайджана.

На фронте погибли более 20.000 арцахских армян, что составляло 15% населения НКАО. На всех фронтах войны, арцахцы с честью выполнили свой священный долг перед Родиной.

Ծանոթագրություններ

1. "Правда", 23 июня 1941.
2. (Հարկ ենք համարում նշել, որ պատերազմի առաջին շրջանում բանակ զորակոչվեցին նաև 1890-1904 թվականների ծնված զինապարսները, իսկ հետագա 1942-1945 թվականներին՝ 1919-1926 թթ. ծնված զինակոչիկները):
3. «Սովետական Ղարաբաղ», 25 հունիսի 1941:
4. Նույն տեղում, 28 հունիսի 1941:
5. Նույն տեղում, 9 մայիսի 1965:
6. Նույն տեղում:
7. Փ. Ս. Շահրամանյան, Լեոնային Ղարաբաղի կոմերիտական կազմակերպությունը Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945թթ.), Ստեփանակերտ, 1958, էջ. 6-7:
8. Հ. Բ. Աբրահամյան, Արցախյան գոյամարտը, Եր., 1991, էջ 68:
9. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ер., 1988, с. 47.
10. Շ. Սիրուշյան, Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ. Ուղեցույց, Բաքու, 1970, էջ 9; Արցախ Եր., 1991, էջ 72:
11. Նույն տեղում:
12. Աբրահամյան Հ., Սիրուշյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Եր., 2000, էջ 15:
13. «Բաները Հայաստանի արխիվները», թիվ 1, 1985 թ., էջ 112-113:
14. Г. И. Шахраманиян. Нагорно-Карабахская областная организация Коммунистической партии в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1964, с. 22..
15. «Սովետական Ղարաբաղ», 9 մայիսի 1945:
16. Փ. Ս. Շահրամանյան, նշված աշխատությունը, էջ 7:
17. «Բաները Հայաստանի արխիվները», թիվ 1, 1985, էջ 113-115:
18. РГАСПИ (Российский государственный архив социал-политической истории), ф. 17, оп. 22, д. 52, л. 81-84.
19. Նույն տեղում:
20. К. А. Арутюнян. Участие воинов-армян Нагорного Карабаха и Северного Арцаха в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945), Ереван, изд. "Гитутюн" НАН РА, 2009, с. 45.
21. Նույն տեղում, էջ 46-51:
22. Ս. Մ. Շուստեր, Գլխավոր շտաբը պատերազմի տարիներին, գիրք 2-րդ, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1977, էջ 651:
23. Леонид Гурунц. Наедине с собой, Ер.: Изд. "Зангак - 97", 2002, с. 84-85.
24. Ս. Մ. Շուստեր, նշված աշխ., էջ 651:
25. Լեոնիդ Հուրունց, նշված աշխ., էջ 85:
26. Կ. Ս. Հարությունյան, նշված աշխ., էջ 464-491:
27. "Правда" 1 декабря 1943 г.; "Красная Звезда", 20 декабря 1943 г.